

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IX. Dizi - Sa. 12^b

XII. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 12-16 Eylül 1994

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

III. Cilt

OSMANLI DEVLETİ'NİN

700. KURULUŞ YIL DÖNÜMÜ

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ - ANKARA
1999

OSMANLI MEDRESELERİNDE ULEMANIN SOSYAL TABANI VE BUNUN İLMÎ PERFORMANS ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

FAHRİ UNAN*

Osmanlı ilim, fikir ve kültür hayatının en mühim mekanları ve müesseseleri olan medreseler, bugüne kadar çeşitli açılardan ele alınıp incelenmiş bulunmasına rağmen, konu hâlâ muhtelif cihetlerden, çok daha sistemli ve derinlemesine tetkiklere muhtaçtır. Çünkü, yeni yaklaşımlar, yeni bakış açıları, elde edilen ve bundan sonra edilecek olan materyalleri farklı metodlarla tasnif, sorgulama ve terkip çalışmaları, gün geçtikçe, dikkatlerimizi ele aldığımız konuların değişik yönlerine çekmekte, yöneldiğimiz sahalara ise karşımıza yeni ve bambaşka problemler çıkarmaktadır. Bu bakımdan, medreseler gibi bugüne kadar haklarında lehte veya aleyhte çeşitli görüşlerin ileri sürüldüğü, daha ziyade ideolojik zeminlerde değerlendirilen sosyal bir müessesenin, çok daha objektif yaklaşımlarla ve metodlarla incelenmesi, anlaşılma ve değerlendirilmeye çalışılması, hem ileri sürülen spekülasyonları mümkün mertebe bertaraf edecek ve hem de ideolojik değerlendirmelerin sebep olduğu fuzulî önyargıları ortadan kaldıracaktır.

Anahatlarıyla vurgulamaya çalışırsak, her şeyden önce, medreselerin, Osmanlı topraklarında hangi şartların ve ihtiyaçların ürünleri olarak boy gösterdikleri; merkezî yönetimle -devletle- olan münasebetleri ve devlet karşısındaki pozisyonları, kendilerine biçilen misyonun mahiyeti; keza, kendilerine intikal eden bizzat temsil ettikleri *ilim anlayışının* muhtevası;¹ içlerinde yetişen, ders veren ve devletin mühim mevkilerinde vazife alan ilim adamlarının sosyal tabanları, yetişme şartları ve safhaları, bulundukları idarî mevkiler, devlet adamlarıyla ve birbirleriyle olan ilişkileri; ortaya koydukları eserlerin nitelikleri, bunların hangi endişelerle kaleme alındıkları, ihtiva ettikleri konular, konuların ele alınış ve işleniş tarzları -metodolojileri-, ilgili oldukları sahalara ne ölçüde katkıda bulundukları, hangi noktalarda daha verimli ve daha orijinal oldukları teferruatlı bir şekilde incelenmek durumundadır.

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Türkiye'de yapılmış olan ve Osmanlı medreselerinin ilim anlayışını anahatlarıyla tetkik eden ilk ciddi çalışma için bkz. Lekesiz, M. Hulûsi, *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme (Teşekkül-Gelişme-Çözülme: XV-XVII. Yüzyıllar)*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989; keza aynı yazar, "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türk Yurdu*, XI/49 (Ankara, Eylül 1991), s. 21-31.

Ferdî gayretlerin halledemeyeceği kadar geniş bir sahayı içine alan, son derece girift ve çok yönlü konulardan oluşan bütün bu hususların tetkiki, muhakkak ki, uzun soluklu ekip çalışmalarını gerektirmektedir. Fakat, ne yazık ki, belirli konular üzerinde ekipler halinde çalışma geleneği, ülkemizde henüz fazla yaygınlaşmamıştır; yavaş yavaş ortaya çıkmakta olan örnekler ise, hâlâ arzulanan ve gereken yoğunlukta değildir. Bu tür çalışmaların bize kazandıracığı zengin malzemenin, ele alınan konularda ortaya konan yaklaşımların ve bakış açılarının ilmî ufkumuzu aydınlatacağı muhakkaktır.

Bütün bu çok yönlü meseleleri kaba hatlarıyla vurguladıktan sonra, bu tebliğimizde yukarıda belirtilen hususlardan, dikkate ve ilgiye değer olduğunu düşündüğümüz bir konuya, Osmanlı ulemasının sosyal tabanına temas edecek ve ortaya çıkan tablonun, medreselerin ilmî performansını nasıl etkilediğini, anahatlarıyla da olsa, anlamaya ve değerlendirmeye çalışacağız.

Osmanlı Devleti'nin, İstanbul'un fethini müteakip cihanşümül bir imparatorluk ve *merkeziyetçi* bir devlet karakteri kazandığı malumdur. Fethin hemen ardından, Fatih Sultan Mehmed'in siyasî, içtimaî, iktisadî, askerî, adlî, hukukî sahalarda ve eğitim alanında devlet müesseselerini yeniden şekillendirdiği ve bütün bunların, devletin daha sonraki klasik yapısının belirginleşmesinde son derece etkili olduğu bilinmektedir. Fetihle birlikte ciddî bir değişim söz konusudur ve bu değişimin mimarı Eb'l-feth Sultan Mehmed'dir; dolayısıyla kendisi imparatorluğun gerçek kurucusu olarak görülür².

Bu çerçevede ortaya çıkan *merkeziyetçi* yapı, patrimonyal karakteri gereği, Osmanlı sultanına sadakati, sistemin merkezine oturtacak, devlet bürokrasisinin şekillenmesinde belirleyici bir âmil olacak ve kişiler-arası şahsî ilişkileri ön plana çıkaracaktır. Devletin coğrafyasını oluşturan topraklar üzerinde yaşayan insanları mümkün mertebe bulundukları yerlerde tutmaya çalışan siyasî sistem, *reayanın* yönetim kademesine yükselmesini oldukça zorlaştırarak, Lütfi Paşa'nın vurguladığı, "*ra'yyete çok yüz virmemek*"³ ilkesini ön plana çıkaracaktır. Hasan Kâfi'nin ifadesiyle, "*her bir sınıf ehlinün kendülere mahsûs olan amel üzre sâbit ve kâ'im olmaları mülk ve saltanatda nizâmı îcâb ve iktizâ*" edeceğinden ve bunun aksinin, yani "*her bir sınıfın kendüye mahsûs olan amelde ihmâl idüp tekâsül üzre olması nizâmın hilâfını iktizâ*" edeceği ve "*mülkde ihtilâl*" e yol açacağı için,⁴ herkes yerli yerinde kalmalıdır. Her isteyen, bulunduğu yeri terk edip doğrudan devlet hizmetine talip olmamalı, müesses nizâmı sarsıcı hareketlerden kaçınmalıdır.

² Bu konuda geniş bilgi için bkz. İncalcık, Halil, "Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un Fethi ve İmparatorluk", *Türk Kültürü*, 20 (1964), s. 8; aynı yazar, "Osmanlı İmparatorluğu", *Türk Dünyası Elkitabı*, Ankara 1976, s. 979; keza, "Mehmed II", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, VII (1979) s. 535.

³ Uğur, Ahmet, "Âsaf-nâme-i Vezir Lütfi Paşa", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV (1980), s. 252.

⁴ İpşirli, Mehmet, "Hasan Kâfi el-Akhisârî ve Devlet Düzenine Âit Eseri: Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Âlem", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1979-80), 1982, s. 253.

Halka oldukça kapalı böyle bir yönetim anlayışı neticesinde, medreseler, halktan insanların, bilhassa Müslüman nüfusun, yönetim kademelerine nüfuz edebildikleri mühim kanallardan biri durumuna gelecektir⁵. Ancak burada da, insanların önünde kat'edilmesi gereken oldukça meşakkatli, kişilerin sosyal durumlarına göre uzayabilen bir yol bulunmaktadır. Bu yol merkezden taşraya gidildikçe daha da uzar. Söz konusu yolu daha iyi anlayabilmek için şöyle bir tablo çizmek mümkündür: Meselâ, istikbalini *ilmiye tarîkinde* gören bir taşralı, önce en yakın çevresindeki bir âlimden -ki bunlar daha ziyade imamlardır- ders alacak, ondan ne kadar bilgi edinmesi mümkünse edinecek, bilâhare hocasının veya tanıdık birisinin tavsiyesi ile en yakın bir yerleşim yerine -bir kasabaya veya kazaya-gidecek ve orada yeni bir hoca yahut düşük seviyeli bir medrese bulacaktır. Ardından buradaki hocanın tavsiyesine ve referansına dayanarak daha büyük bir yerleşim birimine gidecek, daha ileri seviyede bir medreseye girecek, böylece alttan üste doğru medreseleri basamak basamak geçerek, ülkenin en büyük ve en itibarlı medreselerinin bulunduğu merkeze -başkente- ulaşacaktır. Böylece merkeze ulaşan *tâlibin* işi bu safhada da bitmemektedir. Merkezde sığınılacak bir *kapı* ve himaye edecek nüfuzlu bir *hâmi* bulunmadan veya böyle birisinin tavsiye ve referansını elde etmeden başarılı olmak bir hayli zordur. Çünkü, bir taraftan eğitim ve öğretim mecburiyeti, diğer taraftan, merkeze ulaşan yolda işleyen mekanizmayı düzenleyen hukukî müeyyide veya kanunî düzenleme bulunmamaktadır. Mühim olan, belirli bir sıralama içerisinde okunması gereken dersleri, daha doğrusu kitapları okumuş olmak ve bu müddet zarfında nüfuzlu çevrelerle iyi ilişkiler kurabilmektir.

Aynı şey, büyük şehirlerde veya hükümet merkezinde bulunanlar için de geçerlidir. İkbâlini *ilmiye* mesleğinde gören birisi, hükümet merkezinde bulunuyor ve ailesi nispeten tanınıyorsa, *ilmiye* zümresi arasına girip ilerlemesi daha kolay olmakla birlikte, yine de güçlü bir hamî ve kefil bulmak, manen onun *kapı halkı*ndan sayılmak suretiyle çok daha rahat *hareket* edebilirdi. Güçlü bir şahsın desteğini, himayesini ve kefaletini elde etmek, bir *ilmiye* mesleği *mübtedîsi* için son derece mühimdi. Böyle bir seyir içerisinde hızla ilerlerken, kendilerini himaye edenlerin ölümü veya vazifeden alınmaları üzerine, yıllarca aynı mevkilerde kalanlara veyahut mevkilerini kaybedenlere Osmanlı tarihinin her döneminde sık sık rastlamak mümkündür⁶.

Ulemanın yetişme döneminde içerisinde rol aldığı bütün bu ilişkiler ağının Osmanlı literatüründeki karşılığı, *intisâb* mekanizmasıdır. Bu mekanizma, esas iti-

⁵ Bu kanaatin yaygınlığı ile ilgili olarak bkz. Ortaylı, İlber, "18. Yüzyılda İlmiye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar", *ODTÜ Gelişme Dergisi* (1979-80, Özel Sayı), 1981, s. 155.

⁶ Bu konuda daha fazla bilgi ve çeşitli örnekler için bkz. Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi* (yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs 1993, Ankara), s. 185-187, 195-206.

bariyle şahsî ilişkilere dayanmaktadır⁷. Dolayısıyla, ister ulemadan, ister ümeradan olsunlar, saray ve yönetim kademesi nezdinde nüfuz ve itibar sahibi olan insanlar, *ilmiye* mensuplarının çevrelerinde toplandıkları birer cazibe merkezi haline geleceklerdir. Böyle bir gelişmenin İstanbul'un fethini müteakip belirgin bir şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Fethe kadar Osmanlı topraklarında yetişen ve bir kısmı da dışarıdan gelen âlimler, devlet teşkilatının şekillenmesinde öncü rolü oynamışlar, padişahın çevresinde toplanarak yeni yapıyı organize etmek için çalışmışlardır. Buna rağmen, henüz hususî iltimasa mazhar ulema aileleri ortaya çıkmış değildir. XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ilk yarısı arasında, yani Kanunî dönemine kadar ulema sınıfı içerisinde, üst yönetim kademeleri nezdinde ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, hususî iltimasa mazhar yegâne ulema ailesi, "Molla Fenârî" (Şemsüddin Mehmed b. Hamza b. Mehmed el-Fenârî, ö. 834/1431) ailesi idi. Kendilerine gösterilen hürmet ve öncelik dolayısıyla, Fenârî-zâdelerden birisi, mesela müderris tayin edilecek olsa, diğer müderrisler gibi alt seviyedeki medreselere değil, üç dört basamak yukarıdaki bir medreseye tayin edilmekteydi⁸. Fakat Kanunî döneminde, sultanın hocası Hayreddin Efendi (ö. 950/1543)'nin şahsî çabasıyla çıkarılan *hoca-zâdeler* kanunu, hususî iltimasa mazhar birçok yeni ulema ailesi ortaya çıkardı⁹. Nitekim, çok geçmeden söz konusu kanunun muhtevasının genişletildiğini, bu suretle yalnız hükümdar ve şehzade hoca ve imamlarının değil, şeyhülislâm ve kazaskerlerin yanı sıra İstanbul, Edirne ve Bursa gibi büyük kadılıklarda bulunan kişilerin çocuk ve torunlarının da aynı imtiyazlardan faydalanmaya başladığını görüyoruz¹⁰.

Nitekim, daha XVI. yüzyılın sonlarında Gelibolulu Mustafa Âlî, bu durumu vurgularken şöyle diyordu: " *pes evlâd-ı etrâk nice şuğl itsinler, medâris-i hâli-yede nice tahsîl-i ilm etsinler; anlar(ın) evâhir-i ömrlerinde varamayacakları mansıba bir çelebi şeref-i nesebi hasebiyle sabâ âleminde vâsıl olur*"¹¹.

⁷ Bu mekanizmanın işleyişi hakkında bkz. Unan, "Osmanlı Resmî Düşüncesinin 'İlmiye Tarîki' İçindeki Etkileri: Patronaj İlişkileri", *Türk Yurdu*, X/45 (Mayıs 1991), s. 33-41.

⁸ Nev'î-zâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletü's-Şakâ'ik [Zeyl-i Şekâ'ik, Şakâ'ik-i Nu'mâniye ve Zeyilleri*, 2] (neşr. A. Özcan), İstanbul 1989, I, s. 32.

⁹ Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 26; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 2. baskı, Ankara 1988, s. 71.

¹⁰ Bu tür meşhur ulema aileleri ile ilgili bir örnek için bkz. Unan, Fahri, "XV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetim Kademesi İçerisinde Ebussuud Efendi Ailesi", *Türk Yurdu*, XI/50 (Ekim 1991), s. 25-29. İmtiyazlı ulema ailelerine mensup olanların tayin muameleleri anlatılırken, bu husus açıkça vurgulanır. Bu tür ailelere mensup olanlar, normal seyir ("hareket") durumunda oldukça ileri yaşlarda ulaşabilecekleri yüksek medreseleri, 15-20 gibi çok erken yaşlarda elde edebiliyorlardı. Hemen çoğu babalarına (*ikrâmen li-vâlidihî'l-kerîm*), yâhut dedelerine (*ikrâmen li-ceddihi'l-kerîm*) ikram olarak veya ulemadan olan yakınlarının taltif edilmesi maksadıyla ve ilk olarak (*şân-ı mevlevîye iclâlen ve defaten*), müderrislerine günlük 40 akçe ücret ödenen oldukça yüksek medreselerde vazife alıyorlar ve dolayısıyla daha işin başında diğer ulemaya karşı avantajlı bir duruma geliyorlardı. Çeşitli örnekler için bkz. Unan, *Fâtih Külliyesi*, s. 219, dipnot 34.

¹¹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 70, not 1. Gelibolulu Âlî, aynı konuyu şu cümlelerle açıklamaya devam eder: "*Evlâd-ı etrâkden müsta'idlerin ekâbire intisâbları Paşa ve Ağalara istinâd birer tarîkile*

Böyle bir yapı, çok geçmeden *ilmiye* mensuplarının kendi içlerine kapanmalarına ve bir bakıma *kast* oluşturmalarına yol açacaktır. Dolayısıyla, *ilmiye* sınıfının önde gelenleri sosyal menşe' olarak yüzyıllarca yine ulema sınıfına mensup ailelerden oluşacaktır. Aslında Osmanlı *ilmiye* sınıfının yapısı üzerinde şimdiye kadar fazla bir çalışma yapılmış değildir. Bir yazısında, XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı uleması arasındaki sosyal hareketliliği ele alan Suraiya Faroqhi,¹² tek bir eserden¹³ elde ettiği verilere dayandığı, tahlillere pek girmedığı ve konuyu bir makale hacmi ile sınırlı tuttuğu için, ulaşılan neticeleri umumileştirmek elbette mümkün değildir. Aynı şekilde konuya bir yazı tahsis eden İ. Ortaylı da¹⁴, oldukça az ve ikinci elden verilere dayanarak düşüncelerini ortaya koymuş ve bilhassa XVIII. yüzyılda ulema sınıfının kendi içine kapandığını, zamanla üst mevkilerin belirli ulema ailelerinin kontrolü altına girdiğini, böylece halka kapalı bir yapı oluştuğunu vurgulamıştır. Aynı kanaati paylaşan başkaları da vardır¹⁵.

Osmanlı ulemasının sosyal tabanı konusunda, bütün dönemleri içine alacak şekilde uzun soluklu araştırma ve incelemeler, daha önce belirtildiği gibi, henüz yapılmamıştır. Fakat öyle görülüyor ki, önümüzdeki yıllarda yapılacak bu tür çalışmalar, şimdiye kadar sınırlı verilere dayanılarak ileri sürülen görüşleri tekdüz etmek yerine, daha da güçlendirecektir. Ancak bir farkla: Şimdiye kadar ekseriyetle XVI. yüzyılın ikinci yarısından geriye götürülmeyen ve umumiyetle XVII ve XVIII. yüzyıllarla sınırlı kalan bu değerlendirmeler, çok daha evveline çekilebilecektir. Çünkü, bizim tek bir medreseyi esas alarak yapmış olduğumuz incelemeler, mesela, İ. Ortaylı'nın XVIII. yüzyıl uleması için çizdiği tablonun, yani *ilmiye* zümresinin kendi içine kapanışının daha erken dönemlerde oluştuğunu ve hatta bunun Fatih zamanında şekillenmeye başladığını açıkça ortaya koymaktadır.

Fatih medreseleriyle ilgili olarak, yaklaşık üç yüz yıllık bir dönemi içine alan sürede bu medreselerde ders vermiş bulunan 1200 civarındaki *âlim* üzerinde yapılan tetkiklerin kısa bir dökümü, bu hususu daha da netleştirecektir.

Sahn medreselerinin kuruluşundan, yani 1470'lerden XVI. yüzyılın ortalarına kadar burada ders veren tespit edebildiğimiz 105 kişiden 41 (% 39)'i *ulema* ailesinden, 10 (% 9.5)'u *kul* zümresinden, 4 (% 3.8)'ü *ümeradan* idi; birinin ailesi tuc-

okuyup yazmadan ve yorulmadan mülâzım ve müderris ve kadı olmaları idi." (Uzunçarşılı, a. g. e., s. 70, not. 2).

¹² Faroqhi, Suraiya, "Social Mobility Among the Ottoman Ulema in the Late Sixteenth Century", *International Journal of Middle East Studies*, 4 (Printed in Great Britain), 1973, s. 204-218.

¹³ Söz konusu eser, Taşköprülüzâde Ahmed İsmâüddîn'in meşhur *Şakâ'ik-i Nu'mâniyye*'sidir, bkz. Mecdî Mehmed Efendi (trc.), *Hadâ'iku's-Şakâ'ik* [*Şakâ'iku'n-Nu'mâniye ve zeyilleri*, 1] (neşr. A. Özcan), İstanbul 1989.

¹⁴ Ortaylı, a.g.m., s. 155-159.

¹⁵ Mesela, bir nevi "kast" görüntüsü ile ilgili olarak bkz. Fazlur Rahman, *İslâm* (çev. M. Dağ - M. Aydın), İstanbul 1981, s. 232; ayrıca bkz. Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* (çev. M. A. Kılıçbay), Ankara 1986, s. 139-140; keza XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat (çev. M.A. Kılıçbay), İstanbul 1991, s. 88, 181.

car, 49 (% 46.6)'unun ailesi ise, böyle bir niteliği olmayan insanlardan, başka bir ifade ile *halktan* idi.

Bu tablo, sonraki dönemlerde ulema lehine daha da değişecektir. XVI. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın başına kadar olan yaklaşık elli yıllık bir süre içerisinde *ulema* ailesine mensup müderrislerin nispeti, % 39'dan % 58'in üzerine çıkacaktır. Bu zaman zarfında, 167 müderristen 98 (% 58.6)'i *ulema* ailesinden, 10 (% 5.9)'u *ümeradan*, 6 (% 3.6)'sı *kul* tâifesinden, 4 (% 2.4)'ü *esnaftan* idi. Böyle bir belirleyici vasfı olmayan, yani sıradan *halktan* olanların sayısı ise 49 (% 29.3)'dan ibaretti.

Keza, XVII. yüzyılda Sahn müderrisliğinde bulunmuş olan tespit edebildiğimiz 648 müderrisin aile durumu ise şöyle idi: 343 (% 52.9) *ulema*, 17 (% 2.6) *ümera*, 16 (% 2.4) *tüccar*, 14 (% 2.1) *kul*; sıradan *halka* dayananlar ise 221 (% 34.1)'dir; 648 kişiden 37 (% 5.7)'sinin sosyal durumu belirsiz olmakla birlikte bunlar arasında aile menşesi'i sıradan *halktan* olanlar bulunsa bile, durum fazla değişmeyecektir.

XVIII. yüzyılın ilk yarısı ile ilgili 243 kişinin durumu da pek farklı değildir. Bunların içinden 153 (% 63)'ünün ailesi *ulemadan*, 11 (% 4.5)'ininki *ümeradan*, 2 (% 0.8)'sinin ailesi *esnaf*, 5 (% 2.1)'ininki *kul* zümresindendir. *Halka* mensup olanların sayısı ise 72 (% 29.6)'dır¹⁶.

Aynı durumu ulemanın doğum yerleriyle ilgili rakamlar da desteklemektedir. Mesela, yukarıda belirttiğimiz ilk dönemde, yani 1470'lerden XVI. yüzyılın ortalarına kadar Sahn'da ders veren 105 kişiden 2 (% 1.9)'si İstanbul doğumludur. Oysa bu sayı XVI. yüzyılın ortasından XVII. yüzyılın başlarına kadar geçen süre içerisinde, 167 kişiden 72 (% 43.1)'ye yükselir. Bu durum, ulemanın fethi müteakip İstanbul'a toplandığını, devletin büyük ve itibarlı medreselerinin bulunduğu bu şehirde mühim noktaları kontrolleri altına aldıklarını göstermektedir. İstanbul'a gelip yerleşen ilim adamları, tabiatıyla İstanbul dışında doğmuşlar, bulundukları yerlerde okuduktan sonra Edirne, Bursa ve İznik gibi mühim medreselerin bulunduğu şehirlere gelmişler ve başkentini İstanbul'a nakli ile buraya yönelmişlerdi. Dolayısıyla, başlangıçta İstanbul doğumluların sayılarının az olması tabii idi. Fakat, XVII. yüzyılda Sahn'da ders vermiş olan 648 kişiden 294 (% 45.3)'ünün İstanbul doğumlu ve ailesinin *ulemadan* olması; keza, XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki 243 Sahn müderrisinden 139 (% 57.2)'unun yine İstanbul'da doğması;¹⁷ bütün bunlardan daha mühimi, ulema ailesine mensup olmanın başlı başına bir imtiyaz teşkil eder hâle gelmesi, sözünü ettiğimiz 'kastlaşma'yı ortaya koymaktadır. Zamanla, ulema tayinleriyle ilgili *tevcih* yazılarında “*ehl-i fazl ve kudemâ-i tarîkden olma-*

¹⁶ Bu veriler için bkz. Unan, *Fâtih Külliyesi*, s. 212-213.

¹⁷ Bkz. *Aynı eser*, s. 214-215.

ğın"¹⁸, "evlâd-ı ulemâdan olup"¹⁹ gibi sözlerin değişmez bir ifade kalıbı haline gelmesi ve bu şekilde tevcihe layık görülenlerin çokluğu, üzerinde durduğumuz konunun yaygınlığını gösteriyor²⁰. Üstelik bu yapı geç dönemlerde de oluşmuş değildir. Ulema ailesine mensup olmanın, insana tabîi olarak bir öncelik hakkı kazandırması gerektiği anlayışının bir hayli erken dönemlerde şekillendiğini ortaya koyan vesikalarımız da vardır²¹.

Bu umumî mütalaalardan sonra konumuzun diğer vechesine bakarsak, medreselerin ilmî performansı ile böyle bir 'kastlaşma' arasında, diğer faktörleri bertaraf ederek, doğrudan ilişki kurmak elbette mümkün değildir. Tebliğimizin başlangıç kısmında tetkikini zaruri gördüğümüz diğer hususları da göz önünde tutarak, şunları söyleyebiliriz:

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde, merkezî yönetimin kontrolü dışında, ulemanın çevresine toplanacağı, sağladığı imkânlarla ilmî faaliyetlerini sürdüreceği, amatör ilmî hedeflere yönelmesini mümkün kılacak güç odakları ve müstakil müesseseler neredeyse hiç yoktu. Dolayısıyla, medreselerden yetişen ilim adamlarını finanse edecek tek merkez kalıyordu ki, o da devletti. Taşradan kalkarak *ilmiye* mesleğine yönelmiş ve binbir güçlükte tahsilini tamamlamış, deyim yerindeyse bir medreseye veya *kazaya* 'kapağı atmış' insanların, bütün bu meşakkatli geçmişi unutup hareket etmeleri, devletin beklentilerinin dışına çıkarak yerleşmiş ilim ve düşünce kalıplarını zorlamaları, yeni ve belki de o sırada devlet için sıkıntı yaratacak fikirlere yönelmeleri büyük cesaret isteyen bir davranış olacaktı. Esasen, biraz önce telaffuz edilen 'ilmiye mesleği' ifadesi, konuyu bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Çünkü devlet, medreselerinden yetişen insanları, tipik birer bürokrat olarak kullanmakta, hazırladığı ortamla ulemayı neredeyse kendisi siyaset zeminine çekmekte, onların yüksek ve itibarlı idarî mevkiler için birbirleriyle amansız bir mücadeleye tutuşmalarına seyirci kalmakta, bu mücadeleler neticesinde meydana gelen gruplaşmalardan faydalanmanın yollarını aramakta ve merkezî yönetim karşısında tehlike oluşturmamaları için sık sık müdahalelerde bulunmakta idi²².

Ulemanın kendi içine kapanarak bir 'kast' oluşturma seyrine paralel olarak, öteki faktörlerin de devreye girmesiyle ilmî verimin adım adım gerilediğini²³, ule-

¹⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, İ. Emin, Tevcihat, Nr. 352, 357, 2676.

¹⁹ *BOA*, İ. Emin, Tevcihat, Nr. 351, 2606, 2607.

²⁰ Çeşitli örnekler için bkz. *BOA*, İ. Emin, Tevcihat, Nr. 52, 342, 432, 433, 442, 446, 449, 450, 461, 465, 492, vs. Daha fazla bilgi için bkz. Unan, *Fâtih Külliyesi*, 216-217.

²¹ *Topkapı Sarayı Arşivi (TSA. E. 9320/53)*'ndeki söz konusu vesikanın tam metni için bkz. Unan, *Fâtih Külliyesi*, s. 216-217.

²² Burada anahatlarıyla vurgulanan hususların devletin en yüksek medreselerinde ders veren ve en yüksek mevkilerini işgal eden ilim adamları arasında nasıl cereyan ettiği hakkında daha geniş bilgi ve örnekler için bkz. Unan, *Fâtih Külliyesi*, s. 185-210.

²³ Mesela, XV-XVI. yüzyıllarda (1470-1603) Sahn'da ders vermiş olan 290 âlimden, 118 (% 40.7)'i irili ufaklı yekûn 520 eser ortaya koyarken, XVII. yüzyıl boyunca 648 âlimden 60 (%9.3)'i irili ufaklı 118 eser meydana getirebilmişti. Keza, XVIII. yüzyılın ilk yarısında 243 âlimden 16 (% 6.4)'sı aynı şekilde

manın zamanla “îmâl-i fikr” edip eser yazmaktan kaçınır duruma geldiğini görüyoruz ki, bunun sebebini biraz da kendilerinin devlet karşısındaki pozisyonlarının mahiyetinde ve iktisadî açıdan güçlü bir sosyal tabakaya mensup olmamalarında aramak gerekir. Ulema ailesine mensup olup, nispeten müreffeh bir tabandan gelenler ise, belki de çoğunlukla siyasî kombinezonlar içerisinde aktif rol almaları ve sıkı sıkıya korumaya çalıştıkları statüko ve *ilim anlayışı*²⁴ yüzünden, “îmâl-i fikr” etmeye ve ortaya bir eser koymaya fırsat bulamamışlardır²⁵.

irili ufaklı olmak üzere toplam 27 ürün verebilmişti (Bu rakamlar için bkz. Unan, *Fâtih Külliyesi*, s. 343).

²⁴ Osmanlı medreselerinin temsil ettikleri ilim anlayışı için yukarıda 1 no.lu dipnotta verilen kaynaklara bakılabilir. Ayrıca bkz. Unan, *Fâtih Külliyesi*, s. 290-303.

²⁵ Osmanlı medreselerinin zirvesini temsil eden Fâtih medreselerinde, medreselerin kuruluşundan (1470), yaklaşık XVIII. yüzyılın ortalarına (1730'lara) kadar geçen üç yüz yılı aşkın bir süre içerisinde ders vermiş bulunan, tespit edebildiğimiz 1200 civarındaki ilim adamından sadece 194 (% 16.3)'ünün iri veya ufak bir eser verdiğini görüyoruz (Bkz. Unan, *Fâtih Külliyesi*, s. 330).